

ШВЕЦОВА А.В.
НАРОДУ КРИМУ: ЕТНОПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ.

Відомо, що етнічна мапа України є вельми складною і відображає складну, драматичну і суперечливу історію нашої країни. Але справа не в тому, що в Україні мешкають представники багатьох національностей (зазвичай називають цифру понад 100). Проблема національного розвитку України полягає не в тому, що в ній мешкають представники десятків народів, які, до того ж, проживають у більш-менш точно визначених культурних регіонах. Дійсною проблемою є необхідність подолання, так би мовити, “регіоналізму людської свідомості”, коли за особистими, чи регіональними проблемами люди не бачать (чи не хочуть бачити) проблем і цілей загальнонаціонального розвитку, основою якого є не лише політична, але й духовна, культурна єдність всіх етносів країни.

Регіоналізм – проблема не лише України. Вона має досить давнє походження і пов’язана, перш за все, із національним самовизначенням народів Європи.

Регіоналізм, якщо звернутися до історії, – явище більш давнє, ніж націоналізм. Європейська цивілізація народилася не в національній державі: її колиска – маленький регіон, найближча околиця своєї домівки і т.і. Саме тут визрівав народний дух піклування про землю, про людей, про рослин і тварин, про упорядкування своєї домівки, садиби і т.і., який ліг в основу як конкретно-національних, так і загальноєвропейських цінностей.

Але як політичний феномен регіоналізм визначився у XIX столітті, коли, з одного боку, у Європі на основі національної ідеології утворилися національні держави, а з другого – у європейських країнах почався рух за захист місцевих культурно-історичних, мовних особливостей та традиційних політичних інститутів відповідних регіонів та провінцій, які опинилися під загрозою нівелювання в умовах унітарних держав. Не можна сказати, що ці проблеми були вирішені одразу і без конфронтацій, адже відомо, що у багатьох провінціях Італії, Франції, Німеччини і т.і. у другій половині XIX століття активно діяли політичні організації, які ставили собі за мету здійснення (в тій чи іншій мірі) політичного самоуправління.

Тобто, історично, національний розвиток так чи інакше пов’язаний з проблемою регіоналізму. І головне питання, яке постає у зв’язку з цим, – це питання про взаємозв’язок етнічних, регіональних інтересів та самосвідомості з інтересами та самосвідомістю нації в цілому.

І тут треба зробити важливе методологічне застереження. З одного боку, регіоналізм – явище природне, пов’язане із культурно-специфічними особливостями життєвого світу людей, які проживають на певній території і для яких регіонально-територіальні цінності виступають більш близькими і безпосередніми, ніж загальнонаціональні.

Як відомо, жителі Західної і Східної України, Криму та інших регіонів відзначають, як на підсвідомому, так і на свідомому рівні, свою відмінність від мешканців інших регіонів, поводячи себе з “земляками” дещо по-іншому і намагаючись підтримувати насамперед інтереси свого рідного краю. Цей факт неможливо відкинути або чекати, що з плином часу регіональні особливості зникнуть самі собою. Навпаки – нехай вони будуть і тішать людські спільноти, надаючи їм життєвої сили та забезпечуючи максимальний “комфорт” у відповідних природних та історично-культурних середовищах.

Але, з другого боку, як уже відзначалося, регіоналізм є явищем політичним і його “екстремальний” розвиток може стати причиною різноманітних суспільних негараздів. Щоб цього уникнути, необхідно проводити національно-вживану політику, спрямовану на формування української нації як єдиного, цілісного, демократичного суб’єкта історії, який при цьому поважає і враховує потреби і інтереси представників всіх етносів і регіонів.

І тут виникає наступна проблема, яка пов’язана насамперед з потребами і цілями загальнонаціонального розвитку.

Треба усвідомлювати, що безконтрольний, безвідповідальний розвиток регіональних спрямувань завжди був великою загрозою формуванню національної державності, а, таким чином, і формуванню національної цілісності та національного майбуття. Тому, забезпечуючи можливість культурного, економічного, політичного розвитку регіонів, держава одночасно повинна ретельно стежити, аби при цьому не була порушена політична цілісність нації і країни. Не можна передавати регіонам, хоч би якими розвинутими вони не були, загальнонаціональні повноваження та “відсувати” інтереси нації на “другий план”. Найкрасномовніше це доводить приклад сучасна Югославії, яка з розвинутої країни разом перетворилася на “задвірок” Європи”.

Межі “задоволення” регіональних потреб і інтересів повинні визначатися національними потребами і інтересами, бо, у протилежному разі, кризи національного розвитку не обминути.

Особливо це важливо усвідомлювати в умовах України, де ще не вироблені достатньо усталені традиції національної державності та національної політики, традиції міжетнічного та міжнаціонального спілкування.

Якщо “узагальнити” питання про регіональні відмінності, в Україні, то слід виокремити, як головні, проблему соціально-культурних відмінностей (а у зв’язку з цим – і проблему взаєморозуміння та взаємної приязні) між населенням Західної і Східної України та проблему національного самовизначення в умовах Криму.

Ці проблеми мають ґрунтовні історичні корені і велике значення для загально-національного розвитку України, а тому потребують особливої уваги дослідників і політиків.

Впродовж більш як півтисячоліття (від кінця XIV століття, коли зникло з історичної арени Галицько-Волинське князівство) український народ не мав власної держави, що відчутно відбилося на його етнокультурній історії. Ступінь розвитку його громадянської і національної свідомості великою мірою залежав від соціально-політичних умов тих країн, в кордонах яких існувала та чи інша його частина. Західний регіон опинився під владою європейських держав, що зумовило більш високий рівень національної ідентичності, ніж в інших областях України, котрі опинилися під владою Росії з характерною для царату політикою русифікації (етнічної асиміляції).

Втім, проблема полягає не тільки в різниці сили та форм етнічного утиску, що його зазнавали українці на Заході та на Сході. Не менш важливим є панування різних соціальних відносин у цих регіонах. Справа не тільки в тому, що в умовах Російської імперії нищилась українська етнокультурна традиція. Таке саме доленосне значення для українства мало винищення особистісного чинника життя, суверенної особистості людини в умовах кріпосницько-деспотичного державного ладу.

Особливо складною, з ряду історичних та політичних причин, є етнопсихологічна ситуація на Кримському півострові. Аналіз особливостей самовизначення представників різних етносів в умовах Криму дає вельми показову для всієї України картину труднощів, з якими зіштовхується процес формування соціокультурної єдності громадян сучасної української держави.

Навесні 1998 року мною було проведене соціологічне дослідження серед студентів Сімферопольського державного університету, яке мало за мету з'ясування особливостей національної самосвідомості серед представників різних етнічних громад Криму. Студенти не випадково були обрані об'єктом опитування, оскільки дослідження виходило з того, що молодий вік та високий рівень освіти роблять цю страту найбільш соціально динамічною і не переобтяженою, наскільки це можливо, впливом традиційних етнокультурних стереотипів. Відтак можна було сподіватись, що якщо серед студентства будуть виявлені етнокультурні відмінності самосвідомості, то вони дійсно є вельми стійкими характерологічними комплексами. Загалом було опитано більш, як 200 студентів у віці 18—25 років, у трьох (приблизно рівних за кількістю) етнічних групах: українців, росіян та кримських татар. Анкета, на яку респонденти давали відповіді, містила тридцять запитань щодо різних аспектів їх етнічного самовизначення, етнічної самохарактеристики та відношення до представників інших етнічних груп.

Серед результатів опитування по блоку запитань, котрі характеризують міжнаціональні відносини, звертає на себе увагу однастайність, з якою представники різних етносів визначили головну рису негативного іміджу, котрий отримують в їх сприйнятті представники інших націй.

На запитання: “Чим представники іншої нації викликають у Вас відразу?” — практично всі опитані обрали такі варіанти відповідей, як “недоброзичливе відношення до Вашої та інших націй” (92% опитаних) та “прагнення підкорити інші народи” (97%). Характерно, що у цьому визначенні були однастайні і українці, і росіяни, і татари.

Серед інших відповідей на це запитання звертає увагу більш терпиме, толерантне відношення українців і татар (відповідно 2% та 8%), порівняно з росіянами (28%), до “традицій та звичаїв інших народів”. Цей результат вказує на відчутно нижчу схильність росіян до взаєморозуміння з представниками інших націй, менш властиву їм повагу до культурної самобутності інших народів. У звичних їм формах культури та звичаях росіяни більш схильні вбачати загальні норми життя, аніж ідентифікувати їх як специфічно російські.

Цей висновок підтверджується результатами відповідей на запитання щодо власної етнічної ідентифікації через форми традиційної етнокультури.

Відповіді на запитання – “Які Ви знаєте народні пісні та танці?” — розподілилися таким чином: серед українців знають власне українські — 56%, українські і російські — 44%; серед татар — лише татарські — 44%, така ж кількість знає татарські і російські, а 12% ще й українські. Відповіді серед цих етнічних груп практично співпадають, тоді як росіяни демонструють різку відмінність. Серед них російський фольклор відомий 41%, російський та український — 21%, а от 38% взагалі не дали відповіді, тобто визнали свою цілковиту недотичність до культурної традиції власного народу, не кажучи вже про культурну спадщину інших етносів.

Подібна ситуація спостерігається і стосовно відповідей на два інших запитання цього блоку: “Яких народів літературу, історію, мистецтво Ви знаєте?” та “Чи дотримується Ваша родина народних звичаїв та традицій?”.

По першому запитанню всі українці та татари (100%) визнали обізнаність чи то у власних, чи то у власних та інших (російських) культурно-історичних традиціях. Серед росіян же і у цьому питанні більш як чверть (!) опитаних не дала позитивної відповіді. А по другому з наведених питань різниця ще разючіша. До речі, у ньому з'являється вагома відмінність також між українцями і татарами. Геть усі представники кримськотатарського народу визнали, що їх родини дотримуються народних звичаїв та традицій. Серед українців частка тих, хто відповів позитивно, зменшилася до 66% (дві третини). А от серед росіян таких залишилося менше третини бо 68% відповіли негативно!

Цікаво, що при цьому представники всіх трьох етносів вважають необхідною ознакою належності до певної нації “знати мову, культуру, історію цієї нації” (українці та татари — 100%, росіяни — 96%).

Таким чином, велика кількість росіян, визнаючи за суттєвий чинник належності до нації знання її культурно-історичної традиції, в той же час визнають, що особисто не мають за собою цієї ознаки, хоча й ідентифікують себе з російською нацією. Це свідчить про наявність у російській етнічній громаді досить великої кількості (близько чверті) тих, кого можна назвати “декларованими росіянами”, тобто особами, які свідомо відносять себе до російського етносу, але не є справжніми учасниками російської культури.

Їх етнічна ідентифікація здебільшого пов'язана з мовою спілкування і доволі абстрактною орієнтацією на саме ім'я “росіянин”, за яким постає доволі непевний особисто для них (тобто культурно не визначений) сенс. Відносно цієї групи російської спільноти можна говорити про кризу етнічної ідентичності. Її наявність може свідчити про “розмивання” етнокультурних меж російської громади Криму та про послаблення культурних засад її консолідації. Звичайно, діагностика і пояснення природи цього явища (як і взагалі його більш ґрунтовна констатація) можлива на основі лише більш широких та ґрунтовних досліджень, але сам факт, безумовно, вартий уваги.

Показово втім, що наявність начебто етнічно досить хиткої (за об'єктивними параметрами) групи, не свідчить про відчутний процес асиміляції частини російської громади іншими етнічними спільнотами. Загрозу асиміляції для власної нації вважають наявною 40% татар, 30% українців і лише 2 (!)% росіян. Цим росіяни демонструють впевненість у собі як представників свого етносу, що взагалі властиво представникам довгий час політично пануючого народу, яким росіяни були за часів Російської, а потім Радянської імперії.

Вельми цікавою виглядає картина відповідей на запитання: “Які умови Ви вважаєте обов'язковими, щоб належати до певної нації?”.

Респонденти мали вибір серед десяти ознак. Лідерами серед чинників, котрі були обрані як найважливіші для національної самоідентифікації особи, стали такі: по-перше, “знати мову, культуру, історію нації” (українці — 100%, татари — 100%, росіяни — 96%); по-друге, “любити свій народ і працювати для його блага” (татари — 100%, українці — 96%, росіяни — 61%); по-третє, “дотримуватися народних традицій та звичаїв” (татари — 100%, українці — 84%, росіяни — 54%); четверта з ознак — “захистити свій народ” — практично однаково визначена у всіх (64% у українців, 68% у татар, 60% у росіян). Нарешті, п'ята з ознак, якій представники всіх трьох народів віддали перевагу, це “бути таким, як батько, мати” (татари — 94%, росіяни — 58%, українці — 56%). На цьому відносна спільність в оцінках представників різних етносів закінчується.

Зазначеними п'ятьма рисами обмежується також комплекс характеристик, які вважаються *більшістю* росіян необхідними для національної ідентифікації. Більшість українців і татар додають ще дві риси: “бути таким, як відповідний народ”, тобто відповідати певному надособовому етнічному образу (татари — 74%, українці — 66%) та “жити у відповідній державі, на певній території” (татари — 94%, українці — 60%). На останнє запитання позитивно відповіли лише 24% росіян, що певною мірою можна пояснити їх становищем як національної меншини, котра проживає не на своїй національній території.

Останні три ознаки українці та росіяни, на відміну від татар, не вважають обов'язковими для національної ідентифікації. Це: “відрізнитися від представників інших націй” (позитивна відповідь лише у 46% українців, у 42% росіян та у 68% татар); “приймати участь у політичному житті народу” (українці — 40%, росіяни — 42%, татари — 82%); “віддавати перевагу інтересам нації над особистими” (росіяни — 24%, українці — 36%, татари — 68%).

Показово, що переважна більшість кримських татар (щонайменше дві третини, а по більшості позицій майже 100%) вважає обов'язковими всі десять критеріїв національної ідентифікації, в тому числі активну участь у політичному житті (!). Цим, а також майже цілковитою одноставністю, вони відчутно відрізняються від українців та росіян.

Наведені дані свідчать (що для нас є головним) про переважаючий етнокультурний сенс поняття нації для більшості респондентів. Визнаючи велику вагу такої ознаки, як “любов до свого народу і праця задля його блага”, більшість респондентів у той же час не вважають за необхідне брати активну участь у політичному житті народу. Патріотизм, любов до власного народу існує для них насамперед у вигляді почуття, а не конкретних політичних дій.

Характерними рисами ототожнення нації з родовою спільнотою є визнання необхідності дотримання звичаїв та традицій народу як умови національного визначення та уподіблення себе до колективного образу народу чи батьківського зразка. Остання риса вельми красномовна. Етнос зазвичай персоніфікується у вигляді родини і чим ближчий родинний уклад до традиційної форми великої патріархальної родини, тим глибше ототожнення образів етносу і родини.

Виходячи з цього, можна вважати, що для представників кримськотатарського народу властива найбільш сильна інтегрованість в етнічну спільноту, котра відіграє роль роду щодо індивіда.

Найбільший рівень емансипації від етносу-роду демонструють росіяни, але це не стільки емансипація особистості, за котрою стоїть автономія власного буття, скільки національна індиферентність. Показово, що на запитання: “Чи вважаєте Ви, що кожна людина повинна мати певну національність?” — ствердно відповіли геть усі татари, 84 % українців та дві третини росіян (68%).

Тобто майже для третини росіян етнічна (національна) належність не відноситься до числа необхідних форм самоідентифікації. Ці дані узгоджуються з наявністю у російській спільноті чверті опитаних, котрі визнали у собі відсутність найважливішої (з їх власної, до речі, точки зору) ознаки етнічної самоідентифікації – знання етнокультурних традицій власного народу. Про це йшлося вище у нашому

аналізі і дане явище було позначено як криза етнічної самоідентичності у частини росіян Криму. Ці самі дані свідчать про феномен етнічно невизначеної спільноти, котрій властивий своєрідний “дрейф” національної самоідентифікації.

Таким чином, в уяві головних етносів, що населяють Крим, нація залишається передусім родовою спільнотою. У той же час, не можна вважати ці спільноти замкненими у собі. Більшість опитаних не вважає необхідним відрізнятись від представників інших націй. Тобто негативний чинник національної ідентифікації — протиставлення себе іншим — є порівняно слабким, не відіграє вирішальної ролі.

Це підтверджують також питання про шлюб з представниками інших націй та про дружні стосунки з етнічно відмінними індивідами. Національність друга не має значення для 92% українців, для 84% татар і для 76% росіян (щоправда, інші 24% росіян зробили свій вибір не на користь власне “російського друга”, а на користь “православного”). Так само і для 16% татар, котрі небайдужі до ознак свого друга, поняття “татарин” і “мусульманин” ототожнюються.

Таким чином, для дружніх стосунків має значення не стільки суто етнічний, скільки конфесійний чинник. Ще відчутніше цей чинник впливає на шлюбний вибір. Для татар він виявляється вирішальним майже завжди (94%). Для росіян він має у шлюбі найменше значення (42% байдужих проти 22% байдужих у українців).

Важливими для теми нашого дослідження були питання анкети, присвячені самохарактеристиці національних етносів — тобто тих комплексів чеснот і вад, котрі етнічні індивіди вважають властивими своєму національному характеру. Це два запитання: “Які негативні якості властиві представникам Вашої нації?” та “Які позитивні якості властиві представникам Вашої нації?”.

Опитуваним пропонувалося визначитись стосовно дванадцяти позитивних моральних якостей і такої ж кількості негативних, причому структури першої і другої групи властивостей переважно корелювали одна з одною за змістом (скажімо, якщо у комплексі чеснот фігурувала любов до праці, то серед вад знаходилася лінь тощо).

Окрім статистики результатів відносно кожної позиції, здійснювалася і інтегрована статистика. Важливо було визначити не лише те, які чесноти та вади представники різних етносів вважають у себе переважаючими. Не менш важливо з'ясувати, наскільки взагалі учасники тієї чи іншої нації схильні до негативної або позитивної оцінки самих себе. З цих інтегрованих визначень ми й почнемо.

Найбільш невдоволені своїм національним характером виявилися росіяни. У них найнижчий рівень прихильностей — загалом 370 балів (порівняно з 468 у українців і 536 у татар). Відтак у середньому на одну чесноту припадає: у росіян — 31%, у українців — 39%, у татар — 45%. Ці відсотки можна вважати показником загального задоволення “чеснотністю” свого національного характеру. Найвищий рівень задоволення демонструють татари, найнижчий — росіяни.

Подібну динаміку маємо і у підсумках відповідей на друге запитання — стосовно негативних якостей національного етосу. Негативна самооцінка росіян найвища — 478 балів (українці — 342, татари — 224). Середній рівень невдоволеності (визнання властивих національному характеру вад) складає: у росіян — 39%, у українців — 28%, у татар — 19%. Виявляється, за цією статистикою, що невдоволеність кримських росіян своїм національним етосом вдвічі (!) вища за кримськотатарську.

Рівень прихильності визначався за загальною кількістю позитивних відповідей на питання про наявність позитивних якостей. Кожний відсоток вибору рахувався як один бал. Тобто якщо загалом серед 12 якостей опитані зробили 468% виборів (визнали ту чи ту ознаку як властиву своєму етносу), то маємо 468 балів.

Наведені підсумки щодо відповідей відносно чеснот і вад національного етосу можна узагальнити наступним чином. Національний характер існує як певна цілісність, в котрій поєднуються негативні і позитивні риси, утворюючи певний психологічний баланс. Адже чесноти, їх сприйняття і оцінка не існують окремо від сили і впливу пороків — особистість є єдиним цілим, а не розпорошена на окремі якості чи позитивний та негативний моральні комплекси. Відтак ступінь задоволення якостями національного характеру можна співставити з мірою невдоволеності його ж вадами.

В результаті отримуємо інтегрований коефіцієнт самооцінки етнічними індивідами власного національного етосу. Його можна вивести як відношення балів, що характеризують чесноти, до кількості балів, котрі характеризують негативні риси. За цією формулою, коефіцієнт менше одиниці буде означати осудження опитаними свого національного етосу, відразу до нього (більш чи менш сильну) і свідчити загалом про негативну етнічну самооцінку. Навпаки, чим вище коефіцієнт, тим кращими (згідно етнічним моральним цінностям) вважають себе етнічні індивіди.

Звичайно, “поведінку” цього коефіцієнту, так само, як і репрезентативні таблиці чеснот і пороків для його формування, треба ґрунтовно досліджувати. Без цього, наприклад, не можна дізнатися, який рівень коефіцієнту свідчить про явище “національного нарцисизму”, самовпевненості, пихатості, погордливого ставлення до представників інших народів (про останнє можна дізнатися, співставляючи коефіцієнт власної моральної самооцінки з оцінкою інокультурних етносів представниками тієї ж нації).

Так само важко без достатнього досвіду досліджень визначити, коли коефіцієнт починає свідчити про розлад національного етосу, про відмову етнічних індивідів від своєї культурної традиції і стійкий комплекс національної самовідрази.

Тому, на цей час, ми можемо робити лише найзагальніші висновки, користуючись цим коефіцієнтом. Яким же він є у опитаних? У кримських росіян він перейшов критичну межу і складає $370:478=0,77$.

Найвищим коефіцієнт є у татар: $536:224=2,39$. У українців він становить майже середнє арифметичне між цими двома показниками, знаходячись на шкалі трохи ближче до росіян: $468:342=1,37$.

З цими даними узгоджуються й дані по відповіді на запитання: “Що загрожує розвитку Вашої нації?”. Серед запропонованих альтернатив позицію “недоліки національного характеру” обрали 28% росіян і лише 12% татар та 6% українців. До речі, остання цифра спонукає до певних роздумів. Виявилося, що кримські татари, котрі загалом вище, ніж українці оцінюють національний етос (коефіцієнт етноморальної самооцінки 2,39 у татар проти 1,37 в українців), в той же час схильні більш критично ставитися до ролі власних культурно-етичних засад у долі свого народу і у його наявному становищі. У цьому вони вдвічі критичніші за українців, котрі практично не звертають уваги на свою масову психологію як чинник й причину негараздів, що їх переживає Україна. Виходячи з цього, можна зробити висновки про вочевидь меншу вимогливість до своїх якостей у українців, порівняно з татарами і росіянами (причому це можна обчислити не лише в абсолютних, а й у відносних величинах).

За цими розрахунками, якщо вважати етноморальну самооцінку українців коректною, татари більш, як у три рази, а росіяни більш, як у два рази прискіпливіше ставляться до себе, аніж українці.

Українець суттєво менше за татарина і росіянина схильний до праці самовиховання; він менше за них вбачає у цьому своє завдання і значно менше пов'язує з власною недосконалістю негаразди суспільного життя. Тобто рівень моральної рефлексії, прискіпливого ставлення до себе в українській людині відчутно поступається цій здатності у татарина і росіянина (хоча, звичайно, тут не йде мова про зміст і коректність цієї рефлексії та її виправданість). Наведеними даними можна лише констатувати порівняно меншу проблематизацію самих себе (власних етикоекзистенційних якостей) у контексті оцінки суспільного становища з боку українців, порівняно з татарами і росіянами.

Переходячи до конкретних рис національних етосів, маємо таку картину: українці вважають найбільш вираженими у своєму національному етосі такі якості, як: гостинність (88%), доброзичливість (68%), любов до праці (54%) та відсутність взаємної підтримки (52%). Близько до означених рис стоять: повага до інших народів (46%), ігнорування суспільних та національних інтересів (44%), любов до природи (42%).

У російському “етноморальному автопортреті” переважають: любов до батьків (92%), недбале ставлення до природи (82%), відсутність міцної волі (66%), доброзичливість (58%), відсутність взаємної підтримки (52%). До них близькі: гостинність (48%), слабка політична активність (48%), лінь (44%) та низька цікавість до культури та освіти (42%).

У татар у власному образі національного етосу знаходимо переважно позитивні якості: любов до батьків (96%), збереження традицій і звичаїв народу (92%), любов до праці (88%), гостинність (78%), повага до інших народів (68%), слабка політична активність (56%). До них дотичні: доброзичливість та повага до власної релігії (по 48%) і прагнення до культури та освіти (44%).

За наведеними даними, у власній оцінці національного етосу українці постають як гостинні, доброзичливі, що люблять працю і природу, поважають людей інших націй, але, в той же час, досить відчужені один від одного, досить байдужі до суспільних і національних інтересів.

Росіяни вбачають себе люблячими батьків, вельми доброзичливими і загалом гостинними людьми, але й такими, що недбало ставляться до природного оточення, не мають міцної волі, не налаштовані підтримувати один одного, з низькою політичною активністю, лінькуваті і не дуже зацікавлені у освіченості.

Татари підкреслюють свою любов до батьків та праці, шанобливе ставлення до власних традицій, гостинність, доброзичливість і повагу до власної релігії. Більшість опитаних татар вбачають у власному національному етосі лише одну ваду — слабку політичну активність. Це тим більш цікаво, що загалом кримські татари відрізняються досить високим рівнем політичної активності і вважають цю ознаку однією з головних серед тих, що характеризують належність людини до певної нації. Тобто мова може йти про те, що опитані співставляють наявний рівень політичної активності з тим, який є бажаним для вирішення національних завдань.

Цікаво, що більшість представників всіх трьох етнічних груп відзначили гостинність і доброзичливість як властивості національних етосів. Практично всі татари і росіяни відмітили також велику вагу любові до батьків (більш як 90%), що контрастує з даними по українцям (лише 30%). Українці відчутно переважають інших у любові до природи (42% проти 10% у татар і росіян), а татари — в культурно-освітніх прагненнях (44% проти 20% у росіян та 10% в українців).

Серед негативних рис найбільша однотайність представників трьох етосів виявилася стосовно слабкої політичної активності (її відмічають 34% українців, 48% росіян та 56% татар). Існує комплекс негативних рис, в якому українці та росіяни почуваються досить близькими, особливо порівняно з татарами. Це, по-перше, відсутність взаємної підтримки, низький рівень солідарності (52% українців та росіян проти 34% татар), далі йдуть: лінь (44% росіян, 38% українців і лише 8% татар), відсутність міцної волі (відмітили дві третини росіян, 36% українців та лише 12% татар). У негативній самооцінці росіяни відрізняються також недбалістю ставленням до природи (82% проти п'ятої частки українців та 6% татар) і слабкою цікавістю до культури та освіти (42% проти трохи більше за чверть українців і татар).

Окрім проаналізованих питань щодо оцінок національного етосу, котрі мали напівзакритий характер (альтернативи відповідей були задані в анкеті), були поставлені ще два змістовно подібних запитання,

котрі передбачали фіксування власних уявлень етнічних індивідів щодо етосу свого народу. Це запитання: “Які якості характерні для Вашого народу?” та “Які якості не характерні для Вашого народу?”.

За підсумками опитування по них виявилось, що найбільш диференційований “етноморальний портрет” існує в українців: вони виокремили загалом чотирнадцять властивих національному етосу та десять не властивих йому якостей. Татари були досить конкретні у переліку властивих рис (12) і менш деталізовані у визначенні рис відсутніх (8). Кримські росіяни були у відповідях як на перше, так і на друге питання найбільш лаконічні (відповідно 8 та 4 риси).

Привертає увагу, що у переліку як властивих, так і не властивих національному етосу рис, українці та росіяни називали як негативні, так і позитивні якості (це особливо виявилось у перших). Тоді як татари серед властивих своєму національному характеру якостей назвали виключно позитивні, а серед невластивих — виключно негативні.

Це свідчить про виключно позитивну налаштованість татар на етнокультурні засади свого життя і несприйнятливості ними думки про можливі зміни у національному характері, про його динаміку. Етнос як рід виступає для них надіндивідуальним уособленням найкращої людини. Хоча не можна не бачити і певної конфліктності відповідей на запитання у закритій та відкритій формі. Так, відповідаючи на питання про вади національного етосу, 34% опитаних визнали відсутність взаємної підтримки. Одночасно 26% опитаних у відкритому запитанні вказали на згуртованість як на властиву татарському етосу рису. Це свідчить або про те, що згуртованість часто не має екзистенційного виміру і носить абстрактно-родовий характер, або про те, що серед етнічних індивідів існують досить конфліктні уявлення щодо цієї якості.

Серед рис, які спільні представникам всіх трьох етносів, можемо визначити чотири: по-перше, це любов до праці (татари —42%, українці —26%, росіяни — 14%); по-друге, гостинність (українці — 28%, росіяни —22%, татари — 8%); по-третє, терплячість (росіяни — 10%, татари — 8%, а 12% українців назвали подібну рису — покірність). Нарешті, четверта якість — патріотизм (який за певних умов розуміється як свободолюбство). Ці якості можуть сприйматися як подібні одна до одної, але можуть виступати навіть як несумісні. Так, 14% українців називають свободолюбство як властиву національному етосу якість (у татар майже тотожний результат — 12%). Але в той же час, 8% українців визнають патріотизм рисою, яка відсутня у їхньому національному етосі.

На відміну від українців і татар, росіяни не вважають свободолюбство своєю властивістю, натомість 14% російських респондентів впевнені у наявності у вітчизняному етосі такої риси, як патріотизм (майже чверть татар також визнають у своєму етосі наявність патріотизму — 22%). Така (вельми примхлива у розподілі близьких моральних якостей) композиція може бути пояснена з огляду на дві основні форми реалізації свободолюбства: родову (патріотизм) та індивідуальну (особистісне свободолюбство).

Українці визнають властиве їм свободолюбство лише в індивідуальній формі; це підтверджується і визнанням з боку 8% українських респондентів такої якості у національному етосі, як індивідуалізм. У той же час, для росіян прагнення до свободи набуває суто родового вигляду захисту вітчизни (патріотизм). У татарському ж етосі індивідуальна та родова форми поєднуються, що, вірогідніше за все, свідчить про невід’ємність індивіду від етнічної спільноти.

До рис, спільних національним етосам, слід додати ще три, котрі вважають властивими собі українці, росіяни та татари. Це доброзичливість (36% українців, 32% татар, 14% росіян), щедрість (32% росіян, 22% татар, 12% українців) та лінь (22% росіян, 8% українців, 4% татар).

Існує співпадання між трьома національними характерами і в якостях, котрі визначаються як невластиві представникам цих етносів. Це дві риси: жадібність (22% росіян, 12% українців та 6% татар) і жорстокість (24% росіян, 8% українців, 6% татар). Слід додати, що 8% татар і 8% українців вважають лінь рисою, яка невластива їхнім народам, а 12% українців і 12% росіян такої ж думки щодо єдності (згуртованості). До речі, 26% татар визнали згуртованість рисою, яка властива їхній нації.

Окресливши спільні ознаки у етноморальних самохарактеристиках, перейдемо до аналізу кожного національного етосу окремо. В українському етосі насамперед визначаються такі якості, як доброзичливість (36%), гостинність (28%), любов до праці (26%), гумор (18%) та свободолюбство (14%). Наступна група з чотирьох якостей відмічена у 12% респондентів: це щедрість, покірність, хитрість, заздрість. І завершує “портрет” група з п’яти якостей: любов до природи, індивідуалізм та лінь (по 8%), взаємодопомога (6%) та чесність (4%). Таким чином, як вже зазначалося, для опису наявних у національному етосі якостей українці застосовують більш за всіх характеристик — 14.

Серед не властивих їм рис українці (44%) називають передусім ворожість (яка є антирисою до доброзичливості, котру ці ж респонденти вважають найхарактернішою рисою українців). Далі йде група з трьох рис: жадібність, єдність (по 12%) та активність (10%). І нарешті група з п’яти якостей: патріотизм, жорстокість, лінь, чесність (по 8%) та пунктуальність (6%). Окрім найбільшого розмаїття рис, що їх застосовують українці для моральної самохарактеристики, звертає на себе увагу конфліктність і неузгодженість визначень у середовищі самих українців. Одна й та сама якість (лінь, чесність, взаємодопомога — єдність) фігурують як у списку властивих національному етосові рис, так і серед тих, що протилежні йому. Причому ці якості відповідно стверджуються чи відкидаються приблизно однаковими частками респондентів: лінь — 8% проти 8%, чесність —4% проти 8%, взаємодопомога — 6% проти 12% єдності.

Цікаво також, що приблизно однакова кількість респондентів (8% та 6% відповідно) визнають як індивідуалізм українців, так і їх здатність до взаємодопомоги (було б помилкою вважати ці риси

альтернативними, бо здатність надавати допомогу не виключається сильною індивідуальністю, а навпаки, може спиратися на неї).

Серед властивостей, визнаних за українським етосом, є лише дві внутрішні суперечності: по-перше, між визнанням свободолюбства (14%) та покірності (12%); по-друге, між визнанням любові до праці (26%) та ліні (8%). Останнє протиріччя властиве також і російському етосові (лінь як рису визнають 22%, а любові до праці – 14%).

Серед рис, специфічних лише для українців і які не мають аналогів у інших, бачимо аж чотири: гумор (18%), заздрість (12%), хитрість (12%), любов до природи та індивідуалізм (по 8%).

Звичайно, має неабияке значення розмір частки респондентів, котрі дали те чи інше визначення. Але, навіть з загального огляду результатів опитування, стає зрозумілим, що саме українці є найуважнішими до своєї моральної характеристики, використовують для неї найбільшу кількість параметрів (причому, як позитивні, так і негативні визначаються у приблизно рівних пропорціях), мають відчутні етноморальні відмінності від росіян та татар. Український етос є найбільш різноманітним, складним і суперечливим, має у собі як динамічні чинники, так і найбільший потенціал драматичності. У моральному плані українці постають найбільш неоднорідною спільнотою — власне, лише їхньому етосу властивий великий драматизм: нічого хоч трохи подібного у росіян чи татар не спостерігається.

Перехресне порівняння даних відкритих та напівзакритих запитань (про чесноти і вади українського національного етосу) засвідчують їх співпадання щодо головного комплексу рис, котрий назвемо ядром українського національного етосу. Це такі якості: гостинність, доброзичливість, любов до праці. В дещо інших пропорціях, але все ж таки загалом узгоджено, присутні в обох варіантах щедрість, свободолюбство, любов до природи.

Відмінним є те, що у відкритому варіанті відповідей, котрий формувався власною волею респондентів, значне місце посідає гумор (четверте місце) та відчутно більшу роль відіграють особистісні (екзистенційні) ознаки — заздрість, щедрість, хитрість, лінь, покірність, чесність, аніж суспільнозначимі якості, визначені відповідями на закритий варіант питання. Це свідчить про те, що українці уявляють українську “людину культури” переважно у площині особистого життєвого світу, аніж на терені публічного, соціально-політичного життя.

Натомість, у “етноморальному автопортреті” росіян та татар переважають якості, котрі більше характеризують спільноту, аніж індивідуальність. Росіяни у самовизначенні обмежуються мінімумом психологічних характеристик (8 належних і 4 не властивих). Ядро російського етосу близьке до українського, але є, щонайменше, три суттєві відмінності. По-перше, головною рисою російського національного характеру названа щедрість (32%, а у українців вона посідає лише 6 місце). По-друге, значно вагомніше місце посідає лінь (22% проти 8% у українців). Нарешті, по-третє, вагому позицію у російському етосі займає патріотизм (14%, так само, як і доброзичливість та любов до праці), котрий взагалі відсутній у самохарактеристиці українців.

Специфічною якістю росіян є оптимізм (12%), котрий, певним чином, можна вважати корелятивним українському гумору — тобто розглядати гумор та оптимізм як суттєво різні форми реалізації подібного психологічного нахилу (орієнтації). Подібну картину — суттєво різні форми реалізації подібної психологічної інтенції — знаходимо і в іншій якості етосу: те, що у росіян реалізується як терплячість (10%), в українців набуло більш обтяжливого вигляду покірності (12%), котра деякою мірою, мабуть, компенсується свободолюбством і, можна думати, навіть провокує його як свою антитезу.

Чотири риси росіяни вважають за не властиві своєму національному етосу: це жорстокість (24%), жадібність (22%), згуртованість (12%) та відповідальність (8%). Щодо перших двох рис, то вони є негативним відображенням наявних у російському етосі якостей — відповідно доброзичливості та щедрості. А от відсутність згуртованості і відповідальності нічим не компенсується, що відрізняє російський етос від українського. Українці визнають відсутність у етносі єдності, але певною протиположною цьому є взаємодопомога самочинних особистостей, які в силу цієї самочинності несуть відповідальність на індивідуальному рівні.

Переходячи до татарського етосу, як він виглядає за матеріалами опитування, ще раз підкреслимо головну його відмінність від двох попередніх самохарактеристик: татари у числі наявних у національному етосі рис визнають виключно позитивні якості, а серед невластивих перераховують виключно негативні. Ядро татарського етосу складають: любов до праці (42%), повага до старших (34%), релігійність (32%), згуртованість (26%), патріотизм (22%). Далі йде комплекс з чотирьох рис, які відображають передусім якості волі (“чоловічі чесноти”) — почуття справедливості, свободолюбство, мужність, сміливість (14%—10%). Картину завершують три якості: гостинність, терплячість, доброта (по 8%).

Як бачимо, за змістом і структурою татарський етос відчутно відрізняється від українського та російського. Чотирма головними рисами відмінності татарського етосу є: по-перше, значно вищий рівень однакості у визначенні рис національного етосу. Середній показник по щодо рис, котрі входять до ядра національного етосу у татар складає 31,2% (проти 24,4% у українців та 21% у росіян). По-друге (про що вже йшла мова), татари визнають у своєму етосі виключно позитивні риси (тут до них найбільш контрастні українці, у яких більш як третина якостей є цілком негативними). По-третє, у татарському етосі перед ведуть суспільні (родові) чесноти, загалом характерні для традиційного суспільства: любов до праці, повага до старших, релігійність, згуртованість, патріотизм. Земля, авторитет старших, рід, батьківщина — ось головні цінності татарської культури.

Так само відмінними від російських та українських є уявлення татар про протилежні, найбільш чужі татарському етосу риси. Прикметою цього є те, що, на відміну від переважно родових позитивних якостей, котрі містяться у картині татарського етосу, його антиподи — це якості-дефекти особистості. Причому дефекти, головним чином, не душі, а поведінки. Це: боязливність (24%), зрада (14%), п'янство (12%), лінь, брехня, крадіжка, жадібність, агресивність (8—6%).

Не важко побачити, що цей набір рис змальовує певний комплекс переважно особистої поведінки, котрому татари протиставляють свій національний етос. Це говорить про міцну усталеність та врівноваженість татарського етосу, відхилення від якого, власне, можливе, на думку респондентів, лише на рівні поведінки конкретної особистості, як випадок, що не зачіпає національного етосу в цілому.

Проведене дослідження, із врахуванням його відносності та обмеженості, дозволяє усе ж таки скласти певне уявлення про специфічні риси характеру головних етносів Криму та про ті проблеми, які можуть у зв'язку з цими етнічними особливостями виникати.

Виходячи з отриманих результатів, треба відзначити, що взаємні стосунки головних етносів Криму мають досить вагомий підстави для повноцінного та гармонійного розвитку, що, однак, не виключає необхідності постійного вивчення цієї проблеми не лише на рівні міжетнічного, але й на рівні міжособистісного спілкування.

Адже навіть найменша недооцінка особливостей національного етосу, національної вдачі та форм волевиявлення може обернутися кризовою ситуацією, яку, в силу особливо чутливого відношення представників всіх етносів до своїх історично вироблених та успадкованих від батьків цінностей культури, дуже важко буде виправити. Якщо на сьогодні Крим, як і Україна загалом, живе мирним життям, це зовсім не значить, що проблему міжетнічних стосунків можна “скинути з рахунків”. На жаль, завжди існує реальна можливість спекуляцій етнічно-культурними чинниками у якихось політично-амбітних інтересах.

Крім того, слід врахувати, що існує також і проблема міжрегіональних відносин, в тому числі відносин Криму з Україною в цілому, що було продемонстровано досить неоднозначним прийняттям Конституції Криму Верховною Радою України 12 січня 1999 року. Не випадково професор Університету Ватерлоо з Канади І.Яворський звернув увагу на те, що населенню Криму властива “облогова ментальність” – тобто світосприйняття, характерне для групи людей, які знаходяться у ворожому оточенні, а “українським урядовцям і громадським діячам, як на національному, так і на місцевому рівні, бракує практичного досвіду і вміння вирішувати проблеми пов'язані з етнічною різноманітністю суспільства”¹.

Тому основним завданням діяльності, як кримських політиків, так і політиків інших регіонів України, має стати подолання цієї “ворожості”, щоб згуртувати представників всіх етносів (на основі їх власної волі!) задля майбутнього української нації в цілому, задля майбутнього демократичного суспільства України.

Що стосується конкретних проблем розвитку трьох головних етносів Криму, здається, найбільше труднощів у українців. Особливо, якщо зважати на те, що вони – представники титульного народу. Якщо росіяни почувають себе більш впевнено як численні представники тієї нації, що довгий час була “біля керма” історичного розвитку, а татари більш впевнені у собі, бо мають значно вищий ступінь самосвідомості та відчуття безумовної самоцінності власного етносу і його історичних прав, то українці дійсно несуть у собі “драматизм” власного існування.

Ретельно вивчаючи свої етнокультурні риси, вони, в той же час, досить невпевнені щодо їх цінності та вагомості, не намагаються дійсно критично (тобто з метою виправлення) оцінити ті якості, які вже існують та цілеспрямовано виховувати ті, які необхідні для розвитку громадянського, демократичного суспільства.

Думка “ми такі хороші, а живемо чомусь так погано” повинна бути змінена на думку “ми такі гарні, але маємо стати іншими і більшим, аби жити так, як того гідні”. Але ця думка може виробитися лише за допомогою дійсно демократичної державності, яка одним із головних завдань матиме створення умов для формування позитивного, привабливого іміджу українців як народу, дійсно гідного бути “на чолі” загальнонаціонального розвитку. Тільки таким чином можливий вихід українців із стану громадянської та культурної непевності, і тільки так можлива добровільна та свідомо консолідація всіх етносів України задля розбудови національного майбуття.

¹ Яворський І. Сприяння багатокультурності у плюралістичному суспільстві // Проблеми міграції. Український інформаційно-аналітичний журнал. – 1998. – №1 (4). – С.25.